

Усенко Н.М.

аспірант,

*Сумський державний педагогічний
університет ім. А.С.Макаренка*

ПІЗНАВАЛЬНА САМОСТІЙНІСТЬ УЧНІВ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ГУМАНІСТИЧНОЇ ОСВІТИ

Стаття присвячена проблемі пізнавальної самостійності учнів у контексті сучасного гуманістичного навчання. Розглянуто традиційні та новітні погляди на самостійність у навчальній діяльності як найважливіший чинник розвитку особистості.

The article is devoted to the problem of cognitive independence of pupils in the context of modern humanism studies. The traditional and newest views on independence are examined in educational activity as one of the most important cause of a personality development.

У сучасній Україні серед факторів, без яких важко уявити реальну можливість принципових змін у політиці, економіці та соціальному житті нашого суспільства, важливе місце посідає необхідність істотних змін у системі освіти. Нині її роль значно зросла, оскільки сама система освіти має забезпечити кожному громадянину упродовж життя реальні умови для всебічного гармонійного розвитку і самореалізації свого творчого потенціалу [4]. Закономірне підвищення вимог до рівня та якості освіти підростаючого покоління спонукає до пошуку нових шляхів удосконалення навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі. На особливу увагу заслуговує проблема активності та пізнавальної самостійності школярів у процесі навчання.

Об'єктивна можливість розвитку пізнавальної самостійності учнів зумовлена діалектичним характером навчального процесу, який, як відомо, характеризується двома протилежними тенденціями: з одного боку цілеспрямованістю і суворою послідовністю викладання, а, з іншого, – безперервним збудженням активності учнів і створенням простору для

самостійної творчої діяльності класу і кожного учня. Саме з цих джерел виникає потреба розвитку пізнавальної активності і пізнавальної самостійності.

Досліджуючи такі важливі компоненти навчання, як пізнавальна активність, пізнавальна самостійність, інтерес до знань сучасна дидактика, ми водночас критично переосмислювали і уточнювали теоретичні положення з цього питання, розроблені видатними педагогами минулого Й. Гербертом, А. Дістервегом, Я. Коменським, К. Ушинським та ін. К. Ушинський, як відомо, всебічно розвивав у своїх творах ідеї школи Сократа про першорядність добровільного, активного і самостійного оволодіння дітьми знаннями, про те, що розвиток мислення людини успішно протікає тільки в процесі самостійної діяльності, а вдосконалення особистості і розвиток її здібностей – шляхом самопізнання. Він стверджував, що «самостійність голови учня складає єдино міцну основу будь-якого плідного учіння» [7, 226]. Визнаючи самостійність учня його природною потребою, видатний педагог наголошував на пріоритеті самостійного здобування знань. «... У душі дитини, – писав К. Ушинський, – сильніш за все виявляється прагнення до самостійної діяльності» [7, 90]. Важливою для подальшого розвитку дидактики стала його неодноразово повторювана думка, що в процесі освоєння знань необхідно надавати учням можливість обирати самостійну пізнавальну діяльність за власним почином. Таким чином, К. Ушинський розкрив такі важливі характеристики пізнавальної самостійності, як прагнення і здібності учнів до самостійної праці, яка, в свою чергу, забезпечує радість пізнання, розвиток творчих спроможностей тих, хто навчається.

У психологічних, педагогічних та тлумачних словниках на основі досліджень відомих дидактів зафіксовано різні визначення поняття самостійності: 1) самостійність характеризується двома факторами: по-перше, сукупністю засобів – знань, умінь і навичок, якими володіє особистість; по-друге, ставленням особистості до процесу діяльності, її результатів і умов здійснення, а також зв'язками з іншими людьми, які відбуваються у процесі діяльності [1, 297]; 2) самостійність виявляється в умінні ставити певну мету, наполегливо добиватися її виконання власними силами та відповідально ставитись до власної діяльності, діяти свідомо та ініціативно в нових ситуаціях (Л. Виготський, О. Леонт'єв, Е. Рапацевич та ін.).

У більшості досліджень (О. Савченко, Г. Щукіна, Н. Єжкова, А. Топузова, Т. Шалавіна) пізнавальна самостійність учня визначається як сформованість прагнення й уміння пізнавати в процесі цілеспрямованого пошуку. Дослідники розрізняють в даній якості два аспекти: мотиваційний і

процесуальний. Мотиваційний зумовлює потребу і прагнення особистості до пізнання. Це виявляється в активному сприйманні, допитливості, пізнавальних інтересах, самостійному ставленню до результатів праці, у потребі в самоконтролі. Проте мотиваційна сторона пізнавальної самостійності не забезпечує і не формує саме по собі технологічної, процесуальної сторони пізнання, тобто не забезпечує оволодіння засобами і способами пізнання, тими практичними та інтелектуальними можливостями особистості, які зумовлюють виконання самого механізму пізнання, інакше кажучи, вміння пізнавати в процесі цілеспрямованого пошуку.

Обидві сторони пізнавальної самостійності впливають одна на одну і є структурно неподільними. Водночас кожна з них досліджується як особливий об'єкт впливу, як риса особистості, яка може існувати незалежно від іншої. Наприклад, учень прагне бути допитливим, тягнеться до пізнання нового, але йому бракує знань і пізнавальних умінь. Іноді ж буває навпаки: учень знає і вміє, але не виявляє пізнавальних інтересів, допитливості чи активності. Тому цілком справедливою є думка дослідників про те, що пізнавальну самостійність не можна зводити тільки до розвитку інтелектуальних сил школяра. На будь-якому рівні навчання мова йде не про звичайну допитливість і прагнення до самостійності, а про глибокий вплив на пізнавальну діяльність школяра, спонукання його до активного й осмисленого засвоєння знань і способів дій. Самостійна дія людини, як зазначають психологи, починається з виникнення потреби, прагнення до діяльності. Отже, найістотніше знання має зв'язок пізнавальної самостійності з розвитком особистості в цілому, її мотивацією і світоглядом.

Погоджуючись з ґрунтовністю і глибиною досліджень самостійності учнів у цілому і пізнавальної самостійності зокрема, ми на сьогодні все ж не можемо вважати названу проблему достатньо розв'язаною, особливо з позицій гуманістичної освіти та її важливої складової – евристичного навчання, побудованого на філософських ідеях синергетики і педагогічних концепціях творчої діяльності як провідної у навчанні. Тому мета даної статті фокусується на пошуку й узагальненні нових характеристик сутності і змісту пізнавальної самостійності учнів, які об'єктивно виникають з особливостей нової, гуманістичної парадигми навчання.

Аналіз наведених та інших визначень пізнавальної самостійності дає нам підстави стверджувати, що ця якість характеризується двома чинниками: по-перше, осмисленими, а не тільки завченими знаннями, вміннями і навичками, способами репродуктивної і творчої діяльності, по-друге, ставленням до самого процесу діяльності, до результатів і умов її здійснення, а

також зв'язками, які створюються під час діяльності з іншими людьми. Самостійність – це насамперед свідоме мотивування дій, прагнення і здібність обрати вагомий для себе варіант дій з кількох запропонованих, прагнення і здатність чинити відповідно до своїх особистих переконань. Тобто пізнавальна самостійність, з позицій синергетичної концепції – це бажання, готовність і здатність до автономної самоорганізації і незалежності такої складної системи, якою є особистість у будь-якому віці. З позицій евристичної педагогіки (В. Андреев, Б. Коротяєв, А. Хуторський) пізнавальна самостійність – це здібність знаходити творчі способи розв'язання пізнавальних задач з метою досягнення нових знань. Такі знання стають власним надбанням і власною цінністю тільки в тому разі, коли об'єднуються самостійність і творчість у цілісну творчу самостійність. Остання стає вищим рівнем пізнавальної самостійності, поступово поширюючи зону свого впливу на всі компоненти самостійної праці, змінюючи основну якість пізнавальної самостійності. Такий процес помічено, зокрема, і в працях Г. Щукіної. Вона підкреслює, що роль пізнавальної самостійності полягає у здатності активно і творчо сприймати матеріал [9]. На жаль, ця ідея не знайшла подальшого розвитку у педагогіці кінця 20 століття.

Слідом за М. Махмутовим ми впевнилися, що загальне поняття «самостійність» не розкриває специфіки самостійності людини в процесі учіння, коли мають виявитися особливі риси самостійності школяра, пов'язані зі специфікою його навчальної праці, керованої вчителем. Ця самостійність визначена терміном «пізнавальна самостійність» [3, 219].

Пізнавальна самостійність пов'язана з багатьма факторами навчального процесу, тому її взаємозв'язки різноманітні. Найвиразніше вони виявляються в аналізі структури пізнавальної самостійності. Пізнавальна самостійність нерозривно пов'язана з розумовим розвитком і є одним з критеріїв його сформованості. Як і розумовий розвиток, вона ґрунтується на знаннях і способах засвоєння матеріалу. Пізнавальна самостійність пов'язана з різними важливими сторонами навчального процесу, тому їхні взаємозв'язки різноманітні. У навчанні вона виявляється одночасно в різних планах. У процесі впливу на самореалізацію особистості – як мета навчання; у процесі засвоєння знань, умінь і навичок – як засіб підвищення усвідомленості та дійовості засвоєного матеріалу.

У більшості досліджень пізнавальна самостійність учня визначається як сформованість прагнення і вміння пізнавати в процесі цілеспрямованого пошуку. Дослідники розрізняють в даній якості два аспекти: мотиваційний і процесуальний. Мотиваційний зумовлює потребу і прагнення особистості до

пізнання. Це виявляється в активному сприйманні, допитливості, пізнавальних інтересах, самостійному ставленні до результатів праці, у потребі в самоконтролі. Проте мотиваційна сторона пізнавальної самостійності не забезпечує і не формує сама по собі технологічної, процесуальної сторони пізнання, тобто не забезпечує оволодіння засобами і способами пізнання, тими практичними та інтелектуальними можливостями особистості, які зумовлюють виконання самого механізму пізнання, інакше кажучи, вміння пізнавати у процесі цілеспрямованого пошуку.

Евристична дидактика розглядає пізнавальну самостійність учня як результат творчої взаємодії педагога й учнів. У цій взаємодії провідну роль відіграє творча самостійна діяльність учня, як повноправного суб'єкта у пошуку важливої для нього істини. Традиційною психологією і педагогікою встановлено, що є тільки один шлях здобуття знань – це розумова і фізична діяльність самих учнів, якою безперечно керує педагог. Евристична дидактика не заперечує провідної ролі педагога в такому процесі, однак, наголошує на вирішальному чиннику взаємодії – умінні учня самостійно переосмислити мету навчальних зусиль і підпорядкувати їй всі свої дії.

Досліджуючи природу самостійної роботи учнів в умовах евристичного навчання, В. Петров зауважує, що «самостійна робота суб'єкта не вичерпується ні фактом відсутності педагога, ні, навіть, здатністю виконати ті або інші завдання без допомоги вчителя. Вона включає більш істотну здатність: без будь-якої допомоги, свідомо ставити перед собою ті або інші цілі, задачі, планувати свою діяльність і здійснювати її» [5]. Саме такий сутнісний підхід до розуміння самостійної роботи учнів надає право відносити його до системи розвиваючого та евристичного навчання, що у науковій школі розвиваючого навчання професора В. Петрова визначається як «формування здатності учнів до самоосвіти, самовиховання, саморозвитку свідомої регуляції особистісної активності» [5]. У зв'язку з цим пізнавальна самостійність визнається сучасними дидактами (В. Буряк, А. Вербицький, А. Огаркова, П. Підкасистий, А. Хуторський та ін.) основною метою, головним показником самостійної діяльності.

Таким чином, розглянувши ряд варіантів трактування означеної проблеми, можна дійти висновку, що на сьогодні існує декілька підходів до розкриття сутності пізнавальної самостійності. Пізнавальна самостійність розглядається як:

- властивість особистості (Л. Аристова, Л. Жарова, Т. Шамова);
- інтегративна якісна характеристика (М. Данилов, І. Левіна, О. Савченко);
- готовність (здатність і прагнення) до навчання й енергійного

- оволодіння знаннями (Є. Голант, Н. Половнікова);
- рівень інтелектуального розвитку особистості (М. Махмутов);
 - здатність свідомо ставити перед собою навчальні цілі і завдання, здібність особистості учня до самоосвіти, самовиховання, саморозвитку (В. Петров).

Різні погляди на дану проблему дозволяють нам зробити висновок, що пізнавальна самостійність має зв'язок з внутрішніми якостями особистості. Як складна особистісна якість пізнавальна самостійність містить у своїй структурі знання, мотиви, способи дій, ступінь вираженості яких має значний вплив на характер і результати навчальної діяльності учнів.

Ми розглядаємо пізнавальну самостійність як один із важливих показників творчої особистості. Вона є інтегрованою якістю, яка характеризується готовністю школяра власними зусиллями без допомоги вчителя вирішувати завдання, опановувати нові знання за допомогою раціональних способів розумової діяльності, творчо використовувати раніше набуті знання в нестандартних ситуаціях, проявляти активність і ініціативність у пізнавальній діяльності. Гуманістичний підхід до сучасної освіти вимагає нового ставлення до особистості учня, який має діяти самостійно не тільки після одержання завдання, а і на всіх етапах навчального процесу: у пошуку літератури, виборі методів і способів розв'язання поставленої задачі, під час осмислення лекційного матеріалу, при діагностуванні одержаних результатів і прогнозуванні подальших дій.

Розвиток пізнавальної самостійності учнів – це мета діяльності як учителів так і учнів, тому вчитель повинен створити умови для спонукання учня до самостійної роботи, такий режим самостійної діяльності, який би дав змогу реалізувати головну мету – розвиток особистості учня, її творчого потенціалу.

Таким чином, пізнавальна самостійність учнів з позицій гуманістичної парадигми освіти та евристичного навчання – це інтеграційна якість особистості, яка проявляється у постійній потребі і здібності учня до самовдосконалення, самоорганізації, самореалізації. Тому перспективними залишаються дослідження в цьому напрямі, особливо в аспекті розробки способів формування пізнавальної самостійності учнів в умовах евристичного навчання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
2. Данилов М.А. Воспитание у школьников самостоятельности и творческой активности в процессе обучения // Советская педагогика. – 1961. – № 8.
3. Махмутов М.И. Современный урок. – М.: Педагогика, 1981. – 190 с.
4. Національна доктрина розвитку освіти // Освіта. – 2002. – № 26.
5. Петров В., Цулая Л., Петрова О. Самостоятельная познавательная деятельность в системе развивающего обучения // Вестник ЧГПУ. – 2000. – № 4 (электронный вариант).
6. Пидкасистый П.И. Самостоятельно-познавательная деятельность школьников в обучении. – М.: Педагогика, 1980. – 240 с.
7. Ушинский К.Д. Избр. пед. соч. – М., 1974. – Т. 2.
8. Ушинский К.Д. Собрание сочинений. – М. – Л.: Учпедгиз, 1948-1950. – Т. 8.
9. Щукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. – М.: Просвещение, 1979. – 168 с.